

NEMES JÁNOS, A BIBLIAISMERŐ SZÉKELY FŐNEMES

BALOGH JUDIT

Péter Katalinnak a bibliaolvasás mindenkinek szóló programjával kapcsolatos tanulmánya¹ máig alapvetőnek számít a téma magyar szakirodalmában. Megalapításai nemcsak a megjelenésekor voltak alapvető fontosságúak, de azóta is megkerülhetetlenek, ha a témához szeretne kapcsolódni a kutató.² Fontos állításai szerint a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját Kálvin meg sem hirdette, Luther pedig fellépése után viszonylag hamar felcserélte azt a kátétanulás fontosságának hangsúlyozásával. A bibliaolvasás gondolata és a biblia központi szerepe ugyanakkor mégis megmaradt a köztudatban, és már a reformáció első fél évszázadában is döntő identitásképző elemként jelent meg a protestáns közösségek számára. Ugyancsak mérföldkőként tartották számon az intézményesülő közösségek a saját bibliafordítás megjelenését még akkor is, ha a reformáció századában nemhogy a laikusok, de még a papság többsége sem rendelkezett saját bibliával. A magyar református lelkészek túlnyomó többsége annak az Ulrich Zwinglinek a tanításaihoz állt a legközelebb, aki az összes reformátornál erőteljesebben és leghosszabb ideig képviselte a Sola Scriptura elvét. Ezért még akkor is ezt terjesztették a hívek között, ha akár ők sem birtokoltak Szentírást. A legkorábbi időktől (Sztárai Mihály, Szenczi Molnár Albert stb.) fellendült biblikus énekkultúra és drámák azonban bőségesen pótolták a Bibliákat nemcsak magyar területeken, de ugyanez történt a francia vidékeken is, ami erősen hatott a magyar zsoltáirodalomra is. Ezért a templomba járó protestáns hívek és a protestáns iskolákat látogató diákok akkor is megismerték a biblikus nyelvezetet, alapvető teológiai fordulatokat, ha maguk nem rendelkeztek bibliával.

Tanulmányomban egy olyan 17. századi székely főember hitgyakorlatának nyomait igyekeztem összegyűjteni, aki számos forrást hagyott hátra. Követként kiterjedt levelezést folytatott elsősorban Teleki Mihály kancellárral és a diplomácia irányításában még szerepet játszó Teleki klientúra legfontosabb tagjaival, Naláczy Istvánnal és Székely Lászlóval, valamint további összefüggő követjelentések és naplóbejegyzések is maradtak utána.

---

¹ PÉTER 1985. 335–337.

² Az először előadásként elhangzott szöveg már a kiadásakor vitát generált és a korábbi toposzok újragondolására készítette a szakmát, (*Theológiai Szemle*, 1985. 338–347.), és azóta is folyamatosan arra hív, hogy az akkor feltett kérdéseket átgondoljuk.

Hídvégi Nemes János az egyik legősibbként számon tartott háromszéki székely primori családból származott. A familia gyakorlatilag folyamatosan jelen volt a széki lokális elitben, komolyabb birtokrendszer azonban jó ideig nem tudtak építeni. A családból 1614-ben csupán Nemes János és Balázs lustrált mindössze 12 jobbágyával,³ a források szerint azonban Tamás már 1615-ben háromszéki főkapitány lett,⁴ ami arra utal, hogy a család nem vagy csak részlegesen volt jelen az 1614-es, Bethlen Gábor által elrendelt összeírás alkalmával.⁵ Nemes Tamás 1627-ben jelent meg először az összeírásokban, elenyésző számú jobbággal.⁶ Bethlen Gábor birtokadományozásai során a család két tagja, hídvégi Nemes János és Balázs is megkapta az utód nélkül meghalt Geréb János árapataki és erődsi részjóságait 1614. március 15-én.⁷ Ugyanekkor a Kézdi széki Alsótorján Nemes Mihályt gyermekként írták össze.⁸ A rendkívül ősi család kora újkori karrierje valójában ekkor indult el. Nemes Tamás Mikó Zsuzsannát vette feleségül, és a frigyből született gyermekek közül sokan megérték a felnőttkort. Így szinte egyetlen generáció alatt jelentős rokonsági hálót építettek ki a Székelyföldön, valamint azon kívül is. Nagyon érdekes, hogy a testvérek közül relative sokan választottak nem székely származású házastársat, ami némi tudatosságra utal a hatalomépítés tekintetében. A család tagjai ugyanis egyszerre próbáltak szerencsét a székelyföldi és az országos elitben is.⁹ A népes családból három fiú alapított családot, György a kolozsvári Kassai Annát vette feleségül, Tamás a nagymegyeri Keresztesi Juditot, a legmagasabbra jutott János első felesége Pápai Anna, a második pedig brenhidai Huszár Borbála volt.¹⁰ Az összesen öt leány közül csupán Ilona és Erzsébet mentek feleségül székely nemeselekhez, Ilona a gyalakutai Lázár Györgyhöz, Erzsébet a sepsiszentgyörgyi Daczó Jánoshoz.

Nemes János nemcsak tehetséges diplomata, de felekezetét támogató református,¹¹ művelt naplóíró is volt. Iskoláiról nincsen tudomásunk, de feltehető, hogy a nagyhirű marosvásárhelyi kollégium, esetleg a gyulafehérvári iskola diákja volt, sok más székelyföldi társához hasonlóan. A vásárhelyi kollégiumban akkor még elsősorban olyan diákok tanítottak, akik a puritán szemléletű Martonfalvi Tóth

³ BALOGH 2005, 181.

⁴ PÁLMAY 1901, 338.

⁵ BALOGH 2005, 170–181.

⁶ Uo. 209.

⁷ GYULAI 2005, 7: 181.

⁸ BALOGH 2005, 170.

⁹ PÁLMAY 1901, 339.

¹⁰ KOLTHAY 2009.

¹¹ Hídvégi Nemes János a sepsiszentgyörgyi Daczó Jánossal együtt a korszak azon székely nemesei közé tartozott, akik aktívan támogatták a saját felekezetüket, sőt részt vett abban a többségében székely nemesekből álló csoportban is, amely felekezeti alapon szerveződött, és amelynek Bethlen Miklós lett a vezetője, aki benősült a székely elitbe úgy, hogy a házasság „szerzője” éppen Nemes János volt, hiszen nemcsak bemutatta Bethlennek Kún Ilonát, de a lakodalomban is főszerepet játszott.

György környezetében nevelődtek.¹² Noha nincs mód, hogy Martonfalvi puritán mivoltát elemezzük, de még az ő teológiai felfogásában is egyszerre volt jelen az ortodox és puritán szellemiség egy erős puritán ízű nyelvhasználattal. A 17. század második felében a puritán hatás akkor is jelen volt az erdélyi társadalomban, amikor a puritán szellemiség egésze nem jelent meg az illető életében vagy egyéb politikai cselekvéseiben. Nemes János ezt a megtérésközpontú, sajátosan és az ortodoxiához képest erősen kálvini nyelvet használta, amikor szinte minden esztendőtt hosszabb vagy rövidebb személyes imádsággal kezdett és fejezett be. Az imádságai szövege jól mutatja puritán műveltségét, bibliai ismereteit, a református teológiában való jártasságát.

Nemes János naplója, amely az 1651 és 1686 közötti évek történéseit jegyezte fel, elsősorban az egyes eseményeket rögzítette, számottevő önreflexió nélkül. A naplót Nemes mindazonáltal nagyon szorgalmasan vezette havonta sok-sok bejegyzést téve. Nem tudjuk, hogy vajon ezek a bejegyzések egyidejűek voltak-e, de feltehető, az adatok más forrásokkal történt egyeztetése után, hogy időnként később írhatta le egy-egy hónap történéseit. Az 1651-es krosseni követjárásával kezdődött a napló, amikor Nemes János részese volt annak a követségnek, amely Rákóczi Zsigmond és Pfalzi Henrietta menyegzőjére kísérte a fiatal vőlegényt.

A napló legrészletesebb része ennek a követségnek a rendkívül alapos leírása. A napló mint a szubjektív történelem megalkotásának tere azt mutatja, hogy az írója számára ez az uralkodói esküvő tűnt élete legfontosabb történéseinek. A naplóírásra is emiatt adta a fejét, amit aztán olyan módon folytatott, hogy a maga által fontosnak ítélt eseményeket rögzítette. A legtöbb esemény Nemes János családi változásaival, utazásaival és kapcsolati hálójával kapcsolatos cselekedet volt: esküvők, keresztelések, temetések, ebédek, vadászatok.

A viszonylag rövid bejegyzések mellett a többihez képest hosszabbak azok az imádságok, amelyeket Nemes az évek végén és/vagy elején megfogalmazott. Az 1651-ben megkezdett napló az első években nem tartalmazott évkezdő és évzáró imákat. Az 1651-es lakodalom utáni hálaadás és a szerencsés hazajövetelért való könyörgés volt az első imádság a naplóban:¹³ „Uram Isten! Ki feljövételünket békeességessé tevéd, könyörgök felségednek, visszamenetelünket is áld meg üdvességessé áldomásiddal.” A hazatérésért a naplóíró egy még részletesebb imában adott hálát: „Uram Isten nagy hálakat adok én tenéked hogy engemet az én könyörgésemben meghallgattál és az én utaimban oltalmad alá vévén, mindenféle gonosz veszedelemtől megőriztél, oltalmaztál és immáron házamba is béhoztál.”¹⁴ Ez utóbbi imádság, noha lendületét, szövegét tekintve erősen könyvízü, az imádságos könyvek szokásos fordulatait alkalmazza. Ezt követően pár éven keresztül a bejegyzések száma jóval kevesebb és rövidebb is, mint a fejedelmi menyegző leírása. Érdekes, hogy a naplóbejegyzések napi dátummal vannak ellátva, ám valószínűleg

¹² CSORBA 2001.

¹³ *Történelmi Tár*, 1902, 238.

¹⁴ Uo. 238–239.

inkább utólag jegyezhetette őket le a szerző, legalábbis a megfogalmazás erre enged következtetni.¹⁵ A legfontosabbnak az országos politika eseményeit tekintette, valamint azokat az országos történéseket, amelyekhez köze volt. Emellett természetesen megemlítette a családjában bekövetkezett változásokat, előszeretettel írt az ő vagy rokonsága, ismerősi köre ide-oda utazásairól is. Érdekes viszont, hogy a saját esküvőjének is éppen ugyanannyi félmondatnyi terjedelmet szentelt, mint a számára közömbös események megörökítésének.¹⁶ Az első, személyes érzelmeket tükröző bejegyzés, Sára nevű kislánya születése, keresztelése és négy nap múlva bekövetkező halálának leírása mellett már szerepelnek Istenre történő utalások.¹⁷ A rövid bejegyzésekben az 1655-ös évtől kezdtek feltűnni és sűrűsödni az „Isten kegyelmeségéből” fordulatok. Az első év, amelynek végén rövid imádság szerepel, az 1656-os. Ekkor azonban még, csakúgy, mint a következő év végén, egy rövid latin formulával zárta az esztendőt.¹⁸ Az 1657-es esztendő mellé odaírta utólag, hogy szomorú volt. Nemcsak a lengyel hadjárat kudarca miatt, amelyen Nemes János nem vett részt, hanem a családjában megélt veszteségek miatt is, ugyanis közel egy időben veszítette el Éva nevű kislányát és György nevű újszülött kisfiát. Ekkor még egy kissé hosszabb és személyesebb kegyes mondatokat jegyzett le temetésük kapcsán.¹⁹ Az 1658-as évet kezdte először fohással, még mindig latinul: „In nomine Patris, Filii et Spiritus Sancti.”²⁰ A gyermekek születését egyre több imádsággal és kegyes utalással köszöntötte. Az 1658. április 14-én, virágvasárnap született Elek nevű kisfiának születésekor jegyezte le, hogy „Adott Isten ő felsége feleségemnek egy kis fiat Eleket, kit az úr Isten éltsessen s neveljen nevének dicsőségére s lelkének üdvességére”.²¹

Az első hosszabb, év végi imádság 1659-ben került a naplóba.²² „És így végeződéek el ez esztendő, melyben Isten ő felsége igaz itéletiből mind országunkban s mind országunkon kívül valóban a mi kezünknek munkája szerint fogyata, s osto-

¹⁵ Jellegetesen felsorolásszerűen rögzítette az eseményeket.

¹⁶ *Történelmi Tár*, 1902, 242. A menyegzője első feleségével, Pápay Annával 1653. május 20-án volt Bánffyhunyon. Sem itt, sem korábban a lánykérés alkalmával nem írta le a felesége nevét sem, ami utalhat arra, hogy a naplót csupán saját használatra, a legszélyesebb megörökítés szándékával jegyezte le.

¹⁷ *Történelmi Tár*, 1902, 243. „Estve nyolcz óraker adott az úr Isten a feleségemnek egy kis leánykát, melyet mingyárást megkereszteltem Sárának, az melyért áldassék az urnak neve mindörökkön örökké. Martius 4. Délután 4 és 5 óra között mulék ki e világból az én szerelmes kis leányom Nemes Sára. 15. Temettettem el az édes kis leányomat Sárát az oltszemi templomba.”

¹⁸ Uo. 246. „Laus deo et gloria semper”.

¹⁹ Uo. 246–247. „temettettem el az én édes gyermekimet Nemes Györgyöt és Nemes Évát egy koporsóban a hídvégi nagyobbik templomban az asztal alá, a boldog feltámadásnak jó reménysége alatt, kit a felséges Isten engedjen mindnyájunknak fiáért Jézusért.”

²⁰ Uo. 248.

²¹ Uo. 249.

²² Uo. 256.

roza, pusztíta és ronta; de mégis ő felsége irgalmasságát rajtunk fenntartotta s teljességgel mindenestől a mi érdemünk szerint e földről ez egyuttal el nem törle várván megtérésünket.”²³ A szöveg egyrészt a konkrét eseményekre reflektál, tehát nem csupán formulák gyűjteménye, másrészt tökéletes protestáns hitvallás is egyben. Ugyanilyen konkrét az 1660-as évet záró ima szövege is, amely azonban egy kötött mondattal végződik: „És így végeződék el az 1660-dik esztendő is, mely lón valóban nyomorúságos, változó és veszedelmes. Ebben esék Várad is török kézre az egész kereszténységnek nagy kárára s veszedelmére. Laus deo et gloria in secula seculorum amen.”²⁴ Az 1661-es esztendő első napján már évkezdő fohászt is írt a szerző, teljesen beágyazva a hírek közlésébe: „Mely új esztendőben kezdendő új directió alatt újítsa meg Isten a mi megromlott, s utolsó veszedelemhez közelített országunknak is elveszett békességét szent fiánai érdemeiért, amen.”²⁵ A következő években, talán a folytonos küzdelmek és bizonytalanság miatt, jóval rendszertelenebb volt a napló vezetése, mint azt megelőzően, és a fohások is elmaradtak. Az 1663-as év azonban újra évkezdő imádsággal kezdődik, amely azonban formulákból áll: „Úr Isten a te nevednek dicsőségéért az új esztendőben újítsd meg a mi napjainkat, mint vala régenten, virraszd fel a te békességednek kegyelmét mi rajtunk, hogy mindörökké néked tulajdonítsunk dicsőséget, amen.”²⁶ Ekkorra újra helyreállt a naplóvezetés korábbi rendje, mert az évet újra egy imaszöveggel fejezte be Nemes: „Es így végeződék el az 1663-di esztendő is, melyet hogy Isten ő felsége valamivel az előbbieknél csendesebben engede eltöltenünk, áldott legyen szent neve érette. Ő felsége a következő új esztendőnek minden részeit idvességes lelki, testi áldásával megkoronázza szívből és tiszta lélekkel imádjuk érette amen.”²⁷ Ez a pár sor inkább sorolható a kevésbé reflexív vagy konkrét, inkább formulákra építő imák közé, nem úgy az 1664-es évet lezáró, ahol nagyon személyesen és konkrétan reagált az eltelt idő eseményeire: „És így végeződött el az 1664-ik esztendő is sok nyomorúsággal; és táborozással mindazonáltal mégis láttatik az elmúlt esztendő valamivel csendesebbnek az előtt elmúlt egy néhány esztendőknél, mert sem ellenség nem volt országunkban, sem magunk országunkon kívül nem hadakoztunk, melyért tulajdonítsunk egyedül az Istennek dicsőséget és méltóságot és könyörögjünk nagy ájtatos buzgósággal s alázatos szívvel, hogy a következő esztendőt annál is békességesebbé, csendesebbé s bővebbé tégye szent fiáért, az úr Jézus Krisztusért, amen amen amen.”²⁸ Az amenek háromszori ismétlése és maga a szöveg is arra utal, hogy Nemes érzelmileg jobban átélte az általa leírtakat, mint általában. Az 1668-as év végi fohász még ezen is túltett abban a tekintetben, hogy komoly biblikus ismereteket mutat a megfogalmazása: „Így vé-

---

²³ Uo. 256.

²⁴ Uo. 263.

²⁵ Uo. 375.

²⁶ Uo. 382.

²⁷ Uo. 385.

²⁸ Uo. 388.

geződék el Isten kegyelmességéből az 1668-ik esztendő, melyben Isten ő felsége igaz ítéletéből a proféczia szerint a mi bűneinkért kiszabadítás az ő lenit és gyapját, a mi kezünkől elvevé a mustot divatjából, kiért áldassék az ő neve, hogy mégis teljességgel éhel halásra nem hagyja, amen.”²⁹ Az 1660-as évek végére az évkendő fohászok is általánossá váltak, amelyek önreflexió nélküli, formulákra utaló mondatok voltak, míg az évet záró imákban inkább szerepeltek a megtörténteke utaló, saját fogalmazású gondolatok. Ettől eltért az 1672-es évkendő fohász, amelyet portai követségében vetett papírra Nemes János, és amelyben a biztonságos hazatértért imádkozott: „Úr Isten, ki igaz, de egyszersmind igen irgalmas vagy, noha mi tőled semmit nem érdemlénk, mert igen bűnösök vagyunk, de kérünk tégedet fiadnak nevében, áld meg ez új esztendőt békességgel, bővvel. Minket is ez új esztendőben ujíts meg mind testünkben s lelkünkben s vigy ki innen e pogány nemzetség közül a mi édes hazánkba, hogy szerelmesinkkel és jóakaróinkkal együtt a te házában dicsérhessünk tégedet, amen.”³⁰ Az 1670-es évek folyamán az imákban Nemes egyre beszédesebbé vált és ezekben egyre többször írt le tökéletes református hitvallásokat. 1673 januárjában szintén egy hosszú és teológiailag is a protestáns hitelveket felmondó fohással kezdte az esztendő bejegyzéseit: „Nagy kegyelemmel és irgalmassággal bővölködő szent úr Isten! ne nézzed a mi sok bűneinket, hanem ingyen való kegyelmességéből áld meg ez új esztendőt mindenféle bővvel, minket is ez új esztendőben lelki, testi békességgel, egészséggel, csendes lelkiismerettel, hogy tégedet ez életben kezdet, szerént a következőben vég nélkül dicsírhesünk, áldhassunk és felmagasztalhassunk amen.”³¹ Ugyanezt a teológiai tudatosságot, az ingyen kegyelem hangsúlyozását találjuk az 1674-es évkendő fohásban is: „Úr Isten alázatosan kérem felségedet, ne nézzed sok bűneinket s a te áldásoddal való gonoszúl élésünket, hanem ingyen való kegyelmedből áldj meg minket az új esztendőben lelki s testi ajándékokkal, hogy élhesünk nevednek dicséretére s lelkünknek idvösségére amen.”³² 1674 júniusában halt meg Nemes János első felesége, Pápai Anna, és júliusban temettette el. Mind szeretett felesége halála, mind pedig temetése kapcsán kegyes mondatokat írt le, amelyek közül a temetéskor lejegyzettek utaltak ismét tudatos református gondolkodásra, amikor a feleségét „idvezült”-ként említette: „Temettetem el idvezült édes feleségem, Pápai Anna testét, kit nyugoszszon Isten ő felsége az itéletnek ama napjáig.”³³ Az ingyen kegyelem, az üdvbizonyosság tudata és a hálából megéleendő élet gondolata éppúgy megjelent Nemes János imádságaiban, mint Istennek dicsérete „félelemmel és rettegéssel”.³⁴

²⁹ Uo. 403.

³⁰ Uo. 532.

³¹ Uo. 536.

³² Uo. 539.

³³ Uo. 541.

³⁴ Uo. 548. „Téged tisztelhesünk félelemben és rettegésben”.

1676 februárjában Nemes János másodszer is megnősült, ekkor brenhidai Huszár Borbálát, Torma György özvegyét vette el. Az esküvő kapcsán jegyezte le az aráról, hogy „Isten életét nyujtsa, elméjét világosítsa, hogy csendes életet élhessünk Isten dicséretére s lelkünk idvességére, melyet cselekedjék fiáért, az Úr Jézus Krisztusért, amen”.³⁵

1676-ban a szerveződő Thököly felkelés megsegítéséről született döntéssel kapcsolatosan úgy vélekedett, hogy a magyarság megsegítését a fejedelemség református főurai szorgalmazták: „Végeztük el, kik ott voltunk Fehérvárott igaz reformátusok, hogy meg kell segíteni a magyarokat.”³⁶ Gondolkodásában tehát már viszonylag korán összekötődött a reformátusság és a magyarság védelme, támogatása. Ezt ismételte meg az év októberében, ahol kifejezetten azt fogalmazta meg, hogy a magyarországi felkelők támogatását csak a reformátusok csoportja szorgalmazta, az unitáriusok és a katolikusok viszont nem. Így vélekedett: „ha Isten nem könyörül rajtunk, csak utolsó veszedelem követ benünket, kiváltképen minket reformatusokat. Isten kegyelmére bizván magunkat mi reformatusok azon egyeztünk meg ha ki szabad akarátja szerint el akar menni, menjen el, de a catholicusok és az unitáriusok nem egyeztek velünk ebben.”³⁷ Az év végén megbetegedett Nemes eret vágott magán a gyógyulás érdekében, amiről így írt: „Vettem purgatiot magamhoz, mely is Isten után igen használt.”³⁸ A puritán tanítóktól tanult nyelvezet precíz használatát mutatja a megtérés rendkívül gyakori emlegetése, annak a hangoztatása, hogy Isten megbüntet, de mégsem a bűnök szerint bánik a híveivel: „Áldott légyen az ő felsége neve, hogy mégis nem büntetett minket a mi bűneink szerint, hanem ingyen való kegyelméből mérsékelte meg csapását, várván megtérésünket ő felsége, kire segiljen ő felsége szent lelkének általa, amen.”³⁹ Az 1677-es Béli-összeesküvés évének végén írt imádságban az általános bűnbánati sorok mellett konkrét bűnöket sorolt fel Nemes, amikor utalt az „egymás ellen költött sok hamis hír”-re.⁴⁰ Nem világos, hogy ebben magát is okolta-e, de az egyértelmű, hogy Béli Pál és társai tragédiájában sok hamis vád szerepét látta, még akkor is, ha ő maga Apafi fejedelem pártján maradt.

Nemes a napló egészében minden eseményt, saját betegségeit is Isten kegyelmének tekintette. Rendszeresen járt templomba, még betegen is folyamatosan hallgatott prédikációt. Valószínűleg volt udvari lelkésze, akiről azonban, érdekes módon, nem tesz név szerint is említést. Az, hogy magát „igaz református”-nak tartotta, nemcsak szóhasználatából és imádságának teológiai tartalmából következik, hanem maga is leírta ezt önmagáról. Fohászai tudatosan használt, a puritánoknál is megjelenő fordulatok sokaságát tartalmazzák, amelyeket szabadon alkalmazott

³⁵ Uo. 549.

³⁶ Uo. 553.

³⁷ Uo. 554.

³⁸ Uo. 554.

³⁹ Uo. 555.

⁴⁰ Uo. 560.

saját helyzetére. Fontos, naplóban is megemlített élményei voltak az úrvacsoraasztások.⁴¹ A református egyház iránti elkötelezettségét maga is többször megemlítette a naplóban, de így tett az egyik fia is, a második feleségétől született Mátyás nevű gyermeke. Nemes Mátyás az udvarhelyi református gyülekezetek kurátora és az udvarhelyi református gimnázium inspektora volt, bőkezűen támogatta az egyházat.

A jó természetű, a közös hangot mindenkivel megtaláló Nemes korán kezdte diplomáciai karrierjét, hiszen már 1651-ben részt vett abban a küldöttségben, amely I. Rákóczi György fejedelem kisebbik fia, Zsigmond számára Krossenből feleséget hozott Pfalzi Henrietta személyében, és részt vett a menyasszony szülőhelyén rendezett jelképes esküvőn ugyanúgy, mint ahogy a nagy pompával megtartott sárospataki lakodalomban is.⁴² Az első években még ritkábban vezetett napló⁴³ tanúsága szerint II. Rákóczi György lengyel hadjáratából rendkívül szerencsés körülmények között, Béli Pál közbenjárására maradt itthon. Ez természetesen azzal a pozitív következménnyel járt, hogy nem esett a krími tatárok fogságába, és nem kellett a család erejét meghaladó váltságdíjat összegyűjtenie sem. 1658-ban már az erdélyi országgyűlés követségének tagja volt.⁴⁴ Jelen volt a szászfenesi csatában, valamint Várad török ostromakor is, de mindig jó időben és óvatosan lavírozott a politikában. Sok székely nemessel ellentétben jó volt a kapcsolata Apafi Mihállyal is. A következő negyedszázad meghozta számára a lehető legteljesebb mértékű hatalomnövekedést a Székelyföldön belül és azon kívül egyaránt. Apafi a mértéktartó és bölcs Nemest már 1661 novemberében, Ali basa szelistyei táborában kinevezte háromszéki főkapitánynak,⁴⁵ ám 1662 májusa és 1663 májusa között már Rhédey László töltötte be ezt a tisztséget.⁴⁶ Ezt követően újra Nemes Jánost választották főkapitánnyá, és 25 éven át, egészen a haláláig megmaradt ebben a pozícióban.⁴⁷ 1678-ban a fejedelmi tanács tagjai közé is beválasztották.

Az 1667-es követjárásról⁴⁸ fennmaradt Nemes János naplóbejegyzése, valamint rendkívül részletes követjelentése is, amelyben minden részletre kiterjedő alapos-sággal tájékoztatta a fejedelmet a Portán történekről és a kihallgatásokon elhangzottokról. Első, nagyon kényes ügyekben eljáró portai követsége több mint fél éven át tartott. Ennek során igyekezett a Portára menekült és ott az igazát kereső Zólyo-

⁴¹ Uo. 570.

⁴² KÁRMÁN 2011.

⁴³ S. SÁRDI 2014, 273–279. A Nemes János naplóról is említést tesz S. Sárdi Margit naplókról írott könyvében.

⁴⁴ SZILÁGYI 1875–1898, 13: 574.

⁴⁵ *Történelmi Tár*, 1902, 379.

⁴⁶ Uo. 262.

⁴⁷ SZÁDECZKY 1927, 205.

⁴⁸ KÁRMÁN Gábor Harsányi Jakabról írott monográfiájában (2013) egy fejezetet szentelt az 1650-es évek erdélyi követei feladatainak. Noha a mű nagyon fontos a portai diplomácia működése tekintetében, mivel jelen tanulmánynak a Portán megjelenők személye, felekezeti hovatartozása és Apafi fejedelem válogatási szempontjai állnak a középpontjában, ennél részletesebben nem kívánom tárgyalni a portai követei feladatköreit.

mi Miklóssal szemben Erdély, illetve a fejedelem érdekeit képviselni.⁴⁹ Nemes János naplójában, amelyben hosszú hitvallások, református kegyességének dokumentumai is olvashatók, részletesen ír a követségről. Leírása szerint 1667. május 6-án: „Az méltóságos fejedelem Apafi Mihály uram ő nga parancsolatjából a nemes Erdély országa impositiójából, az nemes Zólyomi Miklós beszökése alkalmatosságával fennforgó veszedelmes állapotoknak Isten kegyelmességéből lecsendesítésére indultam Isten segítségéből a győzhetetlen hatalmas török császár kapujára hidvégi házamból, kit Isten boldogítson szent fiaért, amen.”⁵⁰

A korábbi erdélyi portai diplomáciához képest fontos újdonságnak tekinthető, hogy nemcsak egy belpolitikai konfliktusban keresett jogorvoslatot a birtoka fejedelem általi elvétele miatt fellázadt nemes, hanem a Portán is komolyan vették a követelését, és a helyzet rendezése Nemes Jánosnak hosszú hónapokba került. A feladat kényes voltát jól mutatja, hogy Nemes követjelentése szokatlanul részletes volt, minden félmondatra aprólékosan kitért benne.⁵¹ Apafi fejedelem és a diplomáciát irányító Teleki Mihály kancellár, no meg Bornemisza Anna fejedelemasszony elégedett lehetett a háromszéki főkapitány munkájával, mert ezt követően az Eperjesre induló küldöttségbe is beválasztották.⁵²

Nemes János diplomáciai jártasságában annyira megbízott a fejedelem, hogy 1670-ben – azt követően, hogy Daczó János és Szilvási Bálint nem boldogult a bonyolult követi feladatokkal – újra csak rá bízták a főkövetséget.⁵³ 1671-ben⁵⁴ és egy év múlva is kapott a Portával összefüggő diplomáciai feladatokat.⁵⁵

Nemes János nemcsak a portai diplomáciának lett az egyik fontos szereplője, de főkapitányként Háromszék elitjének is. Különösen igaz ez a széki református elitre, amelynek irányítójaként szoros kapcsolatot épített ki az országos elit több csoportjával is. Különösen Naláczy Istvánnal,⁵⁶ Apafi Mihály fejedelem egyik jobbkezeivel, de kivívta Bethlen Miklós és apja megbecsülését is. Bethlen Miklós későbbi kancellár, az egész erdélyi református elit legjelentősebb alakja több ízben is megemlíttette önéletírásában. Nemes János fontos szerepet játszott Bethlen Miklós első házassága alkalmával, amikor az a szintén református székely Kun Ilonát kérte feleségül⁵⁷ Bethlen Miklós kifejezetten rokonszenvvel írt róla önéletírásában: „A szegény atyámnak kedves jóakarója lévén Nemes János (ki is már ekkor a Basa Tamás igen bölcsen cselekedett tisztei letétele után háromszéki főkapitány vala), véle közlök,

⁴⁹ *Történelmi Tár*, 1902, 386.

⁵⁰ Uo. 397.

⁵¹ SZILÁDY–SZILÁGYI 1870, 4: 360.

⁵² SZILÁGYI 1875–1898, 14: 59.

⁵³ *Történelmi Tár*, 1902, 531–532.

⁵⁴ SZILÁGYI 1875–1898, 15: 18, 23.

⁵⁵ Uo. 41–46.

⁵⁶ GERGELY 1908, 206. Naláczy István Teleki Mihálynak írott levele arról tanúskodik, hogy Nemes folyamatosan kapcsolatban volt vele, és számos apróbb szívességet tettek egymásnak.

⁵⁷ V. WINDISCH 1980.

és ugyan véle elmenék Fogarasból in anno 1667. márciusban ilyen szándékkal, hogy mind a két személyt megnézzem, és amelyiken az Isten az elmémet megnyugottja, azt az atyám megkéreti számomra. Elmenék én azért Nemes Jánossal Bodolára való szándékkal Brassóba, hol is azelőtt soha nem voltam; atyám és egyéb tekintetekért a szász szomszédok igen jó szívvel láttak s tartottak. Ott Brassóban megtudók bizonyosan, hogy a Béli kisasszony Vargyason Daniel Ferencné keze alatt vagyon, nem az atya és anyja neveli; erre nézve én Bodolának feléje se menék, hanem csak egyenesen Zabolára Basa Tamás és akkor ugyanitt lévő Kún Istvánhoz. Nemes János fogta volt disponálni, hogy Osdoláról oda jöjjön az ipához.”⁵⁸

A jó kapcsolat a későbbiek folyamán is megmaradt, ami mind Bethlen Miklós, mind Nemes János írásaiból látható. A Béli Pál-féle szervezkedés idején Nemes János éppen úgy kimaradt a lázadók közül, mint sógora, Daczó János,⁵⁹ a bebörtönzött Bethlen Miklós azonban vele szemben folyamatos rokonszenvvel viselkedett: „Nékem sem volt egy csepp hütelem is. Nemes Jánosnak, ki másként háromszéki főkapitány és jámbor, értelmes, hű, tisztességes ember volt, nem volt hütele; mert hiszen ha valakit, őtet illette volna a Háromszék csendesítésére való követtség.” Nemes 1678-as tanácsúrrá választását is megemlíttette Bethlen: „Ebben a gyűlésben tették az atyám helyett Bethlen Farkast cancellariusnak és Fejér vármege főispánjának; Mikola Zsigmondot, Bethlen Gergelyt, Nemes Jánost tanácsnak; Mikes Kelement ítélmesternek; Portára választották ország követeinek Béliéi ellen Bethlen Farkast, Mikes Kelement, egy szászt, és a latere majd meglátászó munkára Apor Istvánt.”⁶⁰ Nemes János halála után a tisztségét, a háromszéki főkapitányságot közeli barátja, Bethlen Miklós kapta meg: „Nemes János meghalván, minden kérésem nélkül a fejedelem a háromszéki főkapitányságot nékem adá, csak elcsudálkozám rajta.”⁶¹

Nemes János a naplóban minden évben többször tudósít arról, hogy sógoránál járt, vagy vele tartott valamilyen országos jelentőségű eseményre. 1669. július 28-án például Daczó Jánossal együtt ment Tuszánra, majd Csíkszeredába, „a Daczó uram kapitányságba való introductiojára”. Itt harmincadikán iktatták be a csíki

⁵⁸ Uo. 624.

⁵⁹ A Szádeczky által „rezgelődés”-nek nevezett eseménnyel kapcsolatosan a mai napig inkább Bethlen Miklós narratíváját ismerjük, mint a valóságot. Nemes Jánosról sokan gondolják, hogy a fejedelem embere volt, a naplójából viszont kiderül, hogy legalább annyi időt töltött Bethlen Miklós körében, mint amennyit a fejedelem közelében. Daczó János szerepe ugyanilyen problematikus. Mivel csak Csíkszék többszöri tiltakozása után sikerült Apafi Mihálynak 1669-ben kineveznie a szék kapitányának, és a kapcsolati hálója sem volt olyan erős és kiterjedt, mint a sógorának Nemes Jánosnak, ezért feltehetjük, hogy míg Nemes inkább Bethlen Miklós és Apafi köre között mozgott, addig ő Béli Pál és a fejedelem között ingadozott. Az általa írt összes levél alapos elemzése, amit jelenleg végzek, valamint az élete, pályája teljes feltárása minden bizonnyal közelebb visz majd a két nemes szerepének árnyalásához. SZÁDECZKY 1927, 209–210.

⁶⁰ V. WINDISCH 1980, 708.

⁶¹ Uo. 801.

főkapitányi tisztségbe „Daczó János uramot... ő nga parancsolatjából, Kálnoki Mihály uram volt mellettem egyik commissarius”.⁶² Az év decemberében Nemes János utazott Szenterzsébetre Daczóhoz,⁶³ 1670 áprilisában Daczó János és Péter mellett Apor Lázár voltak Nemes János vendégei. Alig egy hónap múlva Nemes főkapitányként katonai szemlét tartott Sepsiszentgyörgyön, a Daczók birtokközpontjában, ezt követően pedig Daczó János házában aludt.⁶⁴ Ennek az évnek az őszén, október 13-án az országgyűlés Szilvási Bálintot és Daczó Jánost választotta portai követnek, másnap pedig Nemes Jánost is megbízták azzal, hogy az évi adót a portára vigye főkövetként.⁶⁵ A követek az őszt és a tél egy részét is a Portán töltötték a követi teendőiket intézve. 1672-ben egyszer, júliusban utazott Sepsiszentgyörgyre Nemes János, a sógorához,⁶⁶ a rákövetkező esztendőben több ízben is találkoztak a napló szerint, először februárban, ám ekkor nem elsősorban a sógorával tárgyalt, hanem kifejezetten a hűgát látogatta meg⁶⁷. Márciusban újra Daczó Jánosnál ebédelt a háromszéki főkapitány, ez nyilván azért volt ilyen gyakori, mert Nemes János a főkapitányi teendőit előszeretettel intézte Sepsiszék központjában, Sepsiszentgyörgyön. 1674 márciusában Nemes vacsorázni ment a sógorához,⁶⁸ júliusban Daczó János járt Nemes János hídvégi udvarházában gyalakutai Lázár Imrével, közös sógorokkal.⁶⁹ Júliusban, Nemes János első feleségének, Pápai Annának a temetése alkalmából szintén ez a két székely főember maradt a leghosszabb ideig a hídvégi udvarházban. 1675-ben a Daczók szenterzsébeti és sepsiszentgyörgyi birtokán is találkozott a két férfi, majd pedig 1676 februárjában szintén Daczó János volt az egyik leghosszabb ideig Nemesnél tartózkodó vendég annak második, Huszár Borbálával tartott menyegzője alkalmából.⁷⁰ A lakodalomban megjelent főurak közül a naplóíró Nemes Béldi Pál, Mikes Kelemen, Czegei Wass János, Daniel István, Kálnoki Sámuel, Macskássy Boldizsár és Lázár Imre nevét tartotta fontosnak megemlíteni a násznép között megjelent főemberek közül. Az esztendő nyarán július 18-án Daczó ment Nemes Jánoshoz, 25-én pedig Nemes utazott Sepsiszentgyörgyre.⁷¹ 1676 ősztől 1677 tavaszáig szinte folyamatosan együtt mozgott a két főkapitány, majd pedig 1677 októberében tagjai voltak annak a főurakból álló csoportnak, amelynek tagjai a fejedelem lányának holttestét kísérték Radnótról Kolozsvárra. (A napló szerint Apafi „Sofika” nevű leányáról van szó, viszont a Farkas utcai templomban Apafi Mihály Zsuzsanna nevű leánya nyugszik.) 1678-ban Daczó János valóban aktív részese lehetett a Béldi-párt letörésének, ami foly-

---

⁶² TÓTH 1903, 406.

⁶³ Uo. 407.

⁶⁴ Uo. 408.

⁶⁵ Uo. 531.

⁶⁶ Uo. 535.

⁶⁷ Uo. 536.

⁶⁸ Uo. 540.

⁶⁹ Uo. 541.

⁷⁰ Uo. 549.

⁷¹ Uo. 550.

tán újra bizalmat kapott a portai diplomáciában. Nemes naplója is tudósít arról, hogy az ekkor a Portára indított követség tagja lett Bethlen Gergely, Mikes Kelemen, Barcsai Mihály és Apor István társaságában. A februárban tartott országgyűlésen ezek az emberek fontos udvari tisztségekhez is jutottak, Mikes Kelemen ítélőmester lett, Daczó János, Daniel Mihály és Barcsai Mihály pedig táblabírák.⁷² Nemes János naplójának további részeiben is fel-feltűnik Daczó János neve, ami azt mutatja, hogy kettejük együttműködése folyamatos maradt. Több ízben református főemberként jártak el, például 1673-ban a kálnoki templomot juttatták a saját felekezetük számára a katolikusokkal szemben. Ez a fellépésük már jól jelzi, hogy a Daczó János és a Nemes János nevével fémjelzett háromszéki református elit szükségét érezte, hogy az egyre erősödő háromszéki katolikus családokkal (Mikesek, Kálnokiak, Aporok, Petkiek, Henterek) szemben is meghatározza önmagát. Ennek a református székely nemesi közösségnek szoros kapcsolatai alakultak ki az erdélyi református elittel. A naplói író hídvégi Nemes János egyszerre volt a puritán tanítóktól tanult hagyományt a magánéletében megőrző református magánember és a székely református elit egyik legfontosabb tagja. Felekezetéhez és a kialakuló református nemesi csoporthoz lojális politikusként cselekedett, ezt a református identitástudatot továbbadta a gyermekeinek is. Ugyanakkor a puritán gondolkodásmód, életvitel nem vált mindennapjainak jellemzőjévé, annak elsősorban a nyelvhasználatát sajátította el. A napló szövege mindazonáltal stabil bibliaismeretről tanúskodnak, amit Nemes mindig tudatosan és a kontextusnak megfelelően alkalmazott. A kor más privát forrásaival összevetve elmondható, hogy a naplói író székely főkapitány kortársaihoz hasonló mértékben kötődött a keresztény hagyományokhoz, reformátussága pedig identitásának fontos elemét jelentette.

BIBLIOGRÁFIA

BALOGH 2005

BALOGH Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2005, Erdélyi Múzeum–Egyesület. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 254.)

BALOGH 2016

BALOGH Judit: Apor István felemelkedésének állomásai. In: *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. 1–2. HORN Ildikó–LAUTER Éva–VÁRKONYI Gábor–HILLER István–SZIRTES Zsófia–BALOGH Zsuzsanna–PÁSZTOR Katalin–TAMÁS Máté. Budapest, 2016, L'Harmattan.

BINDER 1983

BINDER Pál: *Utazások a török birodalomban*. Bukarest, 1983, Kriterion.

---

⁷² Uo. 563.

BÍRÓ 1921

BÍRÓ Vencel: *Erdély követei a Portán*. Kolozsvár, 1921, Minerva.

CSÁKI 2008

CSÁKI Árpád: „Kapikiha vala Székely Mojses”. Egy háromszéki diplomata I. Apafi Mihály fejedelem idejében. *Acta Siculica*, 2008.

CSORBA

CSORBA Dávid: A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus szellemi horizontja. *Irodalomtörténet*, 32/4. 2001. 576–593.

ELEKES 1905

ELEKES Mihály: *Rozsnyai Dávid élete és művei*. Szeged, 1905, Traub.

GERGELY 1908

Teleki Mihály levelezése. 1–8. Szerk. GERGELY Sámuel. Budapest, 1908.

GYULAI 2005

Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689.) Erdélyi Királyi Könyvek. DVD kiadás. Szerk. GYULAI Éva. Budapest, 2005, Arcanum.

HORN 1999

HORN Ildikó: Az unitárius elit stratégiái (1575–1603). *Keresztény Magvető*, 105/1–2. 1999.

HORN 2005

HORN Ildikó: *Tündérország útvesztői: tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 2005, ELTE BTK.

HORN 2009

HORN Ildikó: *Hit és hatalom: az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest, 2009, Balassi.

KÁRMÁN 2006

KÁRMÁN Gábor: Az erdélyi török deákok. Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban. *Sic itur ad Astra*, 1–2. 2006.

KÁRMÁN 2008

KÁRMÁN Gábor: „»Átkozott Konstantinápoly« Törökkép Erdély 17. századi portái követségén.” In: *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó. Budapest, 2008, L’Harmattan.

KÁRMÁN 2011

KÁRMÁN Gábor: „Die beiden Hochzeiten des Zsigmond Rákóczi: Die Selbstdarstellungsmöglichkeiten des Fürstentums Siebenbürgen in Rahmen der dynastischen repräsentativen Öffentlichkeit Mitteleuropas nach dem Dreißigjährigen Krieg.” In: *Geteilt – Vereinigt: Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit (16.–18. Jahrhundert)*. Hrsg. CSAPLÁR-DEGOVICS

- Krisztián–FAZEKAS István. Berlin, 2011, 303–328. (Ungarische Geschichte: Studien, 1.)
- KÁRMÁN 2013
KÁRMÁN Gábor: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete*. Budapest, 2013, L'Harmattan.
- KÁRMÁN 2015
KÁRMÁN, Gábor: *A Seventeenth-Century Odyssey in East Central Europe: The Life of Jakab Harsányi Nagy*. Leiden, 2015, Boston. (The History of Oriental Studies, 2.)
- KATONA 1984
KATONA Imre: A Mikesek Vas megyei kapcsolatai. *Savaria*, 13/14. 1979–1980, 1984.
- KEREKES 2004
KEREKES Dóra: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. *Századok*, 148. 2004. 1189–1228.
- KOLTHAY 2009
KOLTHAY István: *A brenhidai Huszár és a kövesdi Báró Huszár család eredete és leszármazása*. H. n. 2009.
- KRISTÓF 1930
KRISTÓF György: II. Apafi Mihály fejedelem könyörgéses könyve. *Erdélyi Múzeum*, 35/1–3. 1930. 60–61.
- LÁZÁR 1889
LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai*. Budapest, 1889, Históriaantik Könyvesház BT.
- MAKKAI 1952
MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Budapest, 1952, Akadémiai.
- MAKKAI é. n.
MAKKAI László: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*. III. (Tűzpróba 1603–1613.) Szerk. MAKKAI László, Cs. SZABÓ László közreműködésével. Budapest, é. n.
- MIKÓ–SZABÓ 1855–1862
Erdélyi történelmi adatok. 1–4. Szerk. MIKÓ Imre–SZABÓ Károly. Kolozsvár, 1855–1862.
- MOLNÁR 1909
MOLNÁR István: *Rozsnyai Dávid török deák*. Budapest, 1909, Stephaneum. (Művelődéstörténeti értekezések, 33.)

PÁLMAJ 1901

PÁLMAJ József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy, 1901.

PÉTER 1985

PÉTER Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században. *Theológiai Szemle*, 1985. 335–337.

R. VÁRKONYI 1984

R. VÁRKONYI Ágnes: *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711*. Budapest, 1984, Magvető.

S. SÁRDI 2014

S. SÁRDI Margit: *Napló-könyv. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*. Budapest, 2014, Attraktor.

SIMONFI 1914

SIMONFI János: Rozsnyay Dávid naptári följegyzései. *Erdélyi Múzeum*, 9. 1914. 108–126.

SIPOS 2000

SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*. Kolozsvár, 2000, Erdélyi Múzeum Egyesült (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230.)

SZABÓ–TONK 1992

SZABÓ Miklós–TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. In: *Fontes Rerum Scholasticarum*. 4. Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1992.

SZÁDECZKY 1911

SZÁDECZKY Béla: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása*. Budapest, 1911, MTA.

SZÁDECZKY 1927

SZÁDECZKY Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927, Históriaantik Könyvesház BT.

SZALAY 1860

SZALAY László: *Erdély és a Porta 1567–1578*. Pest, 1860, Lauffer és Stolp.

SZILÁDY–SZILÁGYI 1870

SZILÁDY Áron–SZILÁGYI Sándor: *Török-magyarkori állam-okmánytár. Török-magyarkori történelmi emlékek*. 7. Budapest, 1870, Eggenberger.

SZILÁGYI 1866

SZILÁGYI Sándor: *Erdélyország története különös tekintettel művelődésére*. 1–2. Pest, 1866, Heckenast.

SZILÁGYI 1867

SZILÁGYI Sándor: *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica – Scriptores, 8.)

SZILÁGYI 1873

Okmánytár I. Rákóczy György svéd és francia szövetségeseinek a történetéhez.
Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1873. (Monumenta Hungariae Historica, 21.)

SZILÁGYI 1875–1898

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1–21. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1875–1898.

SZILÁGYI 1890–1891

SZILÁGYI Sándor: *Erdély és az északkeleti háború: Levelek és okiratok. Transsylvania et bellum boreo-orientale.* Budapest, 1890–1891, MTA.

SZILÁGYI 2012

SZILÁGYI Sándor: *Erdélyország története tekintettel mivelődésére.* 1–2. 2012, Históriaantik Könyvesház.

TAVASZY 1943

TAVASZY Sándor: *A két Apafi fejedelem.* Kolozsvár, 1943, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

THALLÓCZY 1881

THALLÓCZY Lajos: Az öreg Apafi könyvtára. *Magyar Könyvszemle*, 6. 1881, 121–134.

THALLÓCZY 1980

Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szerk. V. WINDISCH Éva. Budapest, 1980, Szépirodalmi.

TÓTH 1902–1903

TÓTH Ernő: Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. *Történelmi Tár*, 1902–1903, 231–263, 375–411, 528–574; 83–98.

Történelmi Tár. 1902

Hidvégi id. Nemes János naplója az 1561–1686. évekről. Közli Tóth Ernő. (Történelmi Tár 1902. 231–263., 375–411., 528–574. 1. életrajzi bevezetéssel).

TÜDŐS S. 2003

TÜDŐS S. Kinga: *Erdélyi testamentumok.* I–II. Marosvásárhely, 2003, Mentor.